

Відгук
Голова спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.098
у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
доктору філософських наук,
професору кафедри філософії та
релігієзнавства
факультету суспільно-гуманітарних наук
Миколі СТАДНИКУ

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.098
у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
доктору філософських наук,
професору кафедри філософії та
релігієзнавства
факультету суспільно-гуманітарних наук
Миколі СТАДНИКУ

Відгук

офіційного опонента **Филипович Людмили Олександрівни**, доктора філософських наук, професора, провідного наукового співробітника Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Актуальність дисертаційної роботи «Релігія як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках: історія і сучасність» глибоко усвідомлена автором, позначені майже всі аспекти необхідності вивчення обраної теми. Крім інтересу до **витоків/історії** проблеми в якості її актуалізації, дисертант продемонстрував, що розуміє важливість місцевих (як він пише) суспільних процесів, які фіксують поворот від глобальних до локальних вимірів формування етноментальності. Такі правдиві загальні зауваження можна було б контекстуалізувати потребами відреагувати на гострі виклики нинішньої внутріправославної ситуації в Україні, щоб зрозуміти як одна і та ж релігія/конфесія формує різну етноментальність, чому серед православних християн є українці, які орієнтовані на різні патріархати тощо.

Наукова новизна результатів дослідження не викликає сумнівів. Дисертація Є.Дейнеги, незважаючи на загалом задовільний рівень вивчення проблеми взаємозв'язку етнічного і релігійного українською етнологією релігії, є новаторською, оскільки досліджує сферу їх взаємодії, яка випала з уваги попередніх науковців. Йдеться про освітній простір. Тут автор робить ряд цікавих висновків, які дають відповідь на питання, як, ким і де формується етноментальність, яка роль в цих процесах релігії і церкви. Безсумнівною новизною можна вважати запропоновану типологію моделей релігійного впливу на освітні процеси в різні історичні періоди розвитку України. Опираючись на ці моделі, стає більш зрозумілим конструктивність і деструктивність релігії у складних процесах формування етноментальності і загалом релігійної культури етносу. Обґрунтовуючи синкретичний характер останньої, автор уважно опрацював існуючі теорії формування власне української культури, які базуються на розумінні та інтерпретації взаємодії двох парадигм – західної і східної. Ідея «серединного шляху» становлення української ментальності в її

релігійному вимірі, яка добре проаналізована автором, також входить до новизни дослідження, оскільки визначає екуменічний характер української релігійно-культурної традиції.

Сам автор, визначаючи новизну своєї дисертації, відносить до неї запропоновану ним модель архетипу українського етносу «Герой – Господар – Священик». Використана дисертантом доказовість вітальності саме такої моделі архетипів переконує в достовірності виділених типів, хоча не обмежується саме ними.

Новизною можна вважати і спроби автора узагальнити та удосконалити системний аналіз взаємовпливу конфесійних систем цінностей релігійної освіти на світоглядні засади формування етноментальності. Своєю роботою дисертант доказово підтвердив особливе доленосне значення православної домінанти в українській релігійній освітній традиції.

Одним словом, представлена дисертація має всі ознаки новизни, що сприятиме подальшому розвитку релігієзнавства, зокрема етнології релігії.

Говорячи про **теоретичне і практичне значення результатів дисертації**, то висновки Є.Дейнеги, до яких він дійшов в ході свого дослідження, явно прислужаться науковим, освітнім, просвітницьким цілям. Є сподівання на використання дисертаційного матеріалу в менеджменті освітянської сфери та державно-конфесійних відносин. Але забезпечити результативність даного дослідження мусить сам дисертант, який має продумати, як донести свої думки до тих, хто приймає управлінські рішення.

Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Автор демонструє добре знання літератури по темі, усвідомлює на достойному теоретичному рівні саму проблему, що забезпечує необхідну якість даного дослідження. Перш за все, дослідження базується на доброму володінні фактами, історичними і сучасними, на аналітичних можливостях дисертанта узагальнити їх, перевірити свої робочі гіпотези висновками своїх колег, яких він активно цитує. Вражає список використаної літератури (545 позицій, в т.ч. й зарубіжної), серед якого крім класичних праць присутні часом дискусійні твори, що створює прийнятний діалогізм у викладенні матеріалу. Автор вправно опонує тим авторам, з якими не погоджується, рясно цитуючи їх, коректно вставляючи в канву свого тексту, і це працює на доказовість обраної аргументації автором. Зокрема, виділяючи головні архетипи української ментальності (герой-господар-священик), автор переконливо посиляється на праці С.Кримського, докладно пояснюючи, чому саме його індикатори стали головними маркерами етноментальності українців (див. с.62-63). Зустрічаючи в літературі інші архетипи (архетип землі, свободи, матері, долі, рівності, едукативності, обрядовості тощо), які характеризують національний характер, запропонована дисертантом система архетипів сприймається доволі конструктивно.

Автору вдалося досягнути означеної мети дослідження виконати поставлені завдання. Він демонструє методологічну вправність, використовуючи методи різних наук і можливості багатьох наукових напрямків.

Матеріали дисертації достатньо повно апробовані на різних наукових і методичних заходах. Перелік конференцій, в яких брав участь дисертант, свідчить про ритмічність його праці над дисертацією, про активну включеність в дослідницьке поле обраної теми (с.24). Наукові результати дисертації висвітлено у 13 наукових публікаціях, які визнані достаніми для захисту.

Тема, структура та зміст дисертації свідчить про її оригінальність, самостійність, завершеність, відповідність вимогам МОН України щодо оформлення тексту. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (545 найменувань, з них 51 — іноземними мовами). Основний текст дисертації викладено на 170 сторінках, загальний обсяг роботи — 239 сторінок.

Дисертація пройшла перевірку на плагіат, що свідчить про дотримання автором академічної доброчесності.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Частково ми вище вже висловили певні свої пропозиції, зокрема щодо актуалізації дослідження. Але виникає потреба концептуалізувати загальне враження від роботи С.Дейнеги.

Загалом позитивно реагуючи на обраний аспект дослідження взаємодії етнічного і релігійного в житті українського народу, вважаємо, що назва дисертації ширша за викладений в ній матеріал. В дисертаційному тексті йдеться про християнство та етнічних українців. Нагадаємо, що назва дисертаційного дослідження «Релігія як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках: історія і сучасність». Поза увагою автора залишилися інші релігії (напр. язичництво, юдаїзм, іслам тощо) та інші народи (євреї, татари, німці, гагаузи та ін.), у яких також під дією певних релігій формувалася специфічна етноментальність.

Непроговорення цих деталей вплинуло на відсутність чіткого категоріального ряду, який утримував би основні, закладені в назві, поняття «етноментальність» і «освітні практики». Враховуючи, що існує безліч інтерпретацій цих основних понять, про що, до речі, говорить сам автор, очікувалось, що дисертант в методологічній частині своєї роботи, на її початку, означить, що він розуміє під одним і другим. Так, лише на с.88 ми знаходимо визначення основного поняття: «менталітет - сукупність стійких психічних і культурних характеристик, властивих певному етносу, що формують його унікальний світогляд, систему цінностей, поведінкові моделі та спосіб сприйняття світу. Це поняття включає історично сформовані стереотипи поведінки, традиції, моральні норми та релігійні уявлення, які впливають на

спосіб життя і соціальну організацію спільноти». Природно дізнатися про час походження самого терміну «етноментальність», хто перший вжив це поняття. Очевидно, що це - конструкт ХХ ст., що він історично змінний, що під ним розуміється і світогляд, і характер, і уявлення, і вірування, і культурний код (с. 29), і спосіб мислення (с.61), але бажано було концептуалізувати сам феномен. Цікаво було б дізнатися, наскільки вживаним є поняття етноментальності в західній науці, чи є прямі посилання, крім опосередкованих, як от Е.Сміт, на це поняття?

Те саме стосується і «освітніх практик». Автор описує заклади освіти православних церков, католиків, протестантів. Він згадує освітні системи мусульман, юдеїв крішнаїтів, неоязичників, буддистів, але сукупної дефініції «освітня практика» (яка точно не обмежується тільки системою освіти) ми так і не віднайшли. Думаю, що освітні практики ширше за систему шкільної чи університетської освіти, бо включають самоосвіту, яка набувається через читання священних писань, молитву, участь в богослужіння, паломництво тощо. Важливе місце належить сімейному вихованню, яке також можна вважати освітньою практикою.

Сильною стороною дисертації є постійне звертання до історії, пошук в минулому причин нинішньої ситуації з релігійною освітою та станом етноментальності. Але не всі періоди в історії України рівномірно висвітлені в роботі. Так, зокрема, описуючи радянський період, дискримінаційні заходи радянської влади щодо релігії і церкви, не проясненим є питання про те, а яку етносвідомість формували у своїх adeptів дозволені до функціонування в СРСР церкви? Наскільки збіглися комуністичні задачі виховання хомо советікуса із космополітизмом християнства?

Всяк вітаючи запропоновану типологію моделей релігійного впливу на освіту, а отже і формування етноментальності, хочеться подискутувати щодо запропонованих назв цих моделей. Пишучи про дохристиянську добу, де «домінувала *синкретична* модель, в межах якої освітньо-виховна діяльність поєднувала елементи язичницької обрядовості та зародкові форми морального виховання, сформовані в межах народної традиції» (с.8; с.147), хочеться уточнити: хіба язичницьке віросповідання і моральні вимоги не збігалися в той час? Хіба між ними існували якісь розбіжності і суперечності?

Є запитання і до назв інших моделей. «У період XVI–XVIII століть сформувалася *унійно-поліконфесійна* модель, яка передбачала співіснування православної, католицької, протестантської та унійної освітніх традицій» (с.147). Хочеться пояснень щодо власне протестантських освітніх практик, які згадуються в тексті дисертації двома абзацами, без жодних конкретних прикладів («Протестантська релігійна освіта, хоча й менш поширена в Україні, відіграє помітну роль у формуванні етноментальності в регіонах з історичною присутністю реформаторських церков. Вона розвивалася серед українських громад, що належали до протестантських течій...»). Про протестантський

компонент освітньої моделі, як нам здається, доречніше говорити, починаючи з XIX ст. Хоча автору, можливо, відомі більш ранні факти протестантських освітніх ініціатив.

Новаторським виглядав III розділ, присвячений етноконфесійній карті вітчизняної релігійної освіти. Я з великою надією приступила до читання цієї частини дослідження, бо ніде не зустрічала карту релігійних навчальних закладів. Потреба у такій карті, візуалізація освітнього процесу надто актуальна, її поширення серед християн, зокрема християнських навчальних закладів, мала б велику затребуваність. А з огляду на актуалізацію екуменічних настроїв серед християнських освітян (обмін студентами і викладачами, навчальними планами і підручниками, контакт наукових товариств, проведення спільних конференцій між православними ПЦУ та греко-католиками) ця інформація могла б зацікавити християнське середовище. Але карти як картографування я так і не знайшла.

Загалом автор проробив величезну пошукову роботу, зібравши інформацію про навчальні релігійні заклади України. Нам відомо, що такі дані часто змінюються, не відповідають реаліям, а тим більше в часі війни. Не за всім встигаєш стежити. Але є деякі сторінки в дисертації, які потребують уточнення. Так, в інформації, яка взята із надійного джерела - РІСУ, про навчальні заклади ПЦУ, зокрема про Чернівецький університет, де готують богословів бакалаврів і магістрів, наводиться кількість студентів – 1200 (с.160). Але це загальна чисельність студентів, які отримують богословську освіту загалом в ПЦУ.

Потребує уточнення також інформація про Ісламський університет, який «відіграє важливу роль у формуванні об'єктивного і коректного уявлення про Іслам як релігію, вільну від будь-яких крайнощів, і сприяє діалогу між Сходом і Заходом» (с.167), як і загалом інформація про ДУМУ, яке «орієнтується на більш традиційний підхід до ісламу, дотримується тісного зв'язку з духовними традиціями кримських татар (особливо після анексії Криму) та мусульман зі східних традицій. Організація тяжіє до дотримання традиційних ісламських інтерпретацій». А дозвольте посперечатися із такою оцінкою ДУМУ. Віровчення цієї структури не належить до класичного сунітського напрямку ісламу, а представляє секту хабашитів (див. праці С.Ісмагілова, І.Козловського, М.Якубовича, Р.Халікова – авторитетних ісламознавців в Україні). Але це деталі, які очевидні для вузьких спеціалістів з ісламу.

Розділ вийшов позитивно констатуючий. Знаючи про безліч проблем в релігійній освіті, хотілося побачити їх аналіз, почути пропозиції, як на фоні загальної кризи освіти можна і треба долати недоліки освіти духовної.

Розділ 3.2 – «Роль конфесійної домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори» - викликав у мене підвищену зацікавленість, оскільки релігійна діаспора є частиною моїх наукових інтересів. Я багато знаю про українську діаспору, і майже нічого не знаю про її освітні практики. Частково мої ситуативні знання були систематизовані завдяки розлогім розповіді про історію постання української релігійної освіти в різних країнах світу. Але більш

актуальною могла б стати акумульована інформація про ситуацію з релігійною освітою для українців за кордоном після 24.02.2022 р., якою б скористалися ті, хто вимушено виїхали з України.

Досвід української релігійної освіти за кордоном потребує масштабування, перенесення на українські терени. На основі цього розділу варто підготувати аналітичну записку для МОН, для ВРЦРО, для Християнського наукового товариства, для асоціації духовних навчальних закладів.

Наприкінці ще декілька загальних зауважень, з якими у дисертанта є повне право не погодитися. Виходячи з мети дослідження, яка сформульована автором фактично у формі запитання «Як релігійні детермінанти формують етноментальність у вітчизняних освітніх практиках», хочу дати свою відповідь: НІЯК, бо християнство виникало як космополітичне вчення, яке не знає ні грека, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, ні варвара, ні скіфа, ні раба, ні вільного, але все й у всьому — Христос (До колоссян 3:11). Як може сформувати етносвідомість релігія, яка заперечує етнічне? От як язичництво чи національні релігії формують етносвідомість - зрозуміло. А з християнством завжди були проблеми. Як, до речі, і з буддизмом, ісламом, де всередині кожної світової релігії (незважаючи на всю позаетнічність, і трансцедентність) розлом між різними течіями проходить саме по етнічному чиннику: іранці є шиїтами тому, що не прийняли іслам в його арабському (сунітському прочитанні). Чань-буддизм — це не дзен. А православні копти — це не православні Московського патріархату. Тобто, декларуючи свою вселенськість, позаетнічність, релігії входять в конфлікт з етнічним. І кожна в свій спосіб його розв'язує.

Наступне, читаючи дисертацію, я дізнавалася переважно про позитивну роль релігії у формуванні етноментальності, хоча ця роль дуже неоднозначна і часом суперечлива. Релігія не тільки будує, а й руйнує етносвідомість, як це сталося з російським православ'ям щодо українського народу. Тому то православні буковинці досі поминають московського патріарха Кірила в церковнослов'янських літургіях.

Ідеалізація ролі церкви взагалі, яка як ніяка інша інституція прислужилася «для становлення національної ідентичності» (с.149), приводить автора до висновку про особливу роль саме православ'я, яке, як на нас, особливо в його російському варіанті, на віки загальмувало формування отієї української етносвідомості як вільної, суверенної, самостійної субстанції. Православ'я витискало власне національне, в угоду імперським очікуванням Росії, коли самоусвідомлення себе як народу/нації замінило на «ми-православні». Ми досі тулимося до «православних братів» з Московського патріархату, ненавидячи проукраїнських греко-католиків чи протестантів. Автор правий, коли пише, що православ'я стало «цементом, що об'єднував усі народи в єдиний «об'єднаний православний простір» (там само), але констатація визнаного факту не приводить до критики цього імперського дискурсу.

А висновок про те, що «Релігійна освіта в Україні стала важливою складовою у збереженні національної ідентичності, забезпечуючи духовний і культурний спадок, який впливає на суспільство й донині. Релігійна освіта враховувала етнічні особливості українців, відображаючи аграрний характер суспільства через образи землі, родини та праці в богословських текстах. Це сприяло збереженню національної свідомості та літературної традиції» - без уточнення місця і часу виглядає дуже сумнівним.

Незважаючи на питання і дискусію, які виникли в процесі ознайомлення з текстом дисертації, загальне враження від дисертаційної роботи Є.Дейнеги «Релігія як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках: історія і сучасність» виключно позитивне. Дисертант продемонстрував глибокі теоретичні знання, вміння працювати з джерелами та аналітичною літературою, здатність знаходити і акумулювати факти, наводити переконливі аргументи на користь своїх висновків. Дисертант володіє відповідними вміннями самостійного наукового пошуку, навичками аналітичного мислення, компетентностями науковця-дослідника.

Таким чином, дисертаційна робота Євгена Олександровича Дейнеги «Релігія як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках: історія та сучасність» повністю відповідає всім вимогам чинного законодавства України, «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р., №44 (зі змінами) та вимогам до оформлення дисертації, що були затверджені Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40 (зі змінами).

Автор дисертації Дейнега Євген Олександрович заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» зі спеціальності 031 «Релігієзнавство».

Висновок

Л.О. Филипович

